

Tussay Ákos¹

Tarentumi Arkhütasz a *nomosz-phüszisz* antitézisről

Mint az köztudott, az úgynevezett νόμος-φύσις antitézis a klasszikus görög politikai és etikai gondolkodás egyik legtermékenyebb vezérmotívumát képezte.² Míg a preklasszikus szerzőknél a νόμος és φύσις kifejezések antitetikus használati módja egyáltalán nem volt tipikusnak tekinthető, addig az 5. század második felére mind a politikai, mind az etikai diskurzusban ez a használati mód vált meghatározóvá. Erre az időszakra tehető ugyanis, hogy bizonyos, a νόμος fogalmi körébe tartozó, addig hagyományosan elfogadott társadalmi konvenciók érvényessége a közösség tagjai által fokozatosan megkérdőjeleződött, majd szertefoszlott.³ E jelenség, noha eleinte csak a természetfilozófiában eredményezett újszerű reakciókat,⁴ később komoly hatással bírt a klasszikus kori etikai és politikai gondolkodásra is. Mindezt jól példázza, hogy Anaxagorasz tanítványa, Arkhelaosz, aki a hagyomány szerint elsőként hozta el a természetfilozófiát Ióniából Athénbe,⁵ úgy vélte, hogy „az igazságos és a szégyenteljes

¹ Tudományos segédmunkatárs, Nemzeti Közszerzői Egyetem Eötvös József Kutatóközpont Politika- és Államelméleti Kutatóintézet. A tanulmány a Nemzeti Közszerzői Egyetem Eötvös József Kutatóközpont kutatói ösztöndíjának támogatásával készült. Kapcsolat: tussay.akos@uni-nke.hu.

² A νόμος-φύσις antitézis részletes filozófiatörténeti elemzését lásd Felix Heinimann: *Nomos und Physis. Herkunft und Bedeutung einer Antithese im Griechischen Denken des 5. Jahrhunderts*. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1987; William Keith Chambers Guthrie: *A history of Greek philosophy*. Vol. III. Part 1: *The Sophists*. Cambridge, Cambridge University Press, 1971. 55–134; George Briscoe Kerferd: *The Sophistic Movement*. Cambridge, Cambridge University Press, 1981. 111–130; Max Pohlenz: *Nomos und Physis*. *Hermes*, 81. (1953), 4. 418–438; Szoboszlai-Kiss Katalin: A szofista nomosz/phüszisz antitéziséről. Röviden. In Takács Péter (szerk.): *Unitas multiplex. Ünnepi tanulmányok Szigeti Péter 65. születésnapjára*. Budapest–Győr, Gondolat – SZE DFK, 2017. 375–384; Szoboszlai-Kiss Katalin: *Alvó demokrácia. Kormányzásról, törvényekről, erkölcsről Homérosztól Szókratészig*. Győr, Universitas-Győr, 2018. 57–61, 67–73.

³ Heinimann (1987): i. m. 85–89; Guthrie (1971): i. m. 56; Martin Ostwald: *Nomos and the beginnings of the Athenian democracy*. Oxford, Clarendon, 1969. 37–39; Pohlenz (1953): i. m. 426–427.

⁴ Lásd pl. DK 68B9.

⁵ KR 539, 395.

nem természet, hanem szokás szerint való” (τὸ δίκαιον καὶ αἰσχρὸν οὐ φύσει εἶναι, ἀλλὰ νόμῳ).⁶

Thuküdidész leírásaiból megtudhatjuk továbbá, hogy a peloponnészoszi háború idején a pestisjárvánnyal sújtott Athénben az emberek, nem tudván, hogy mi lesz velük, teljesen közömbössé váltak a szent dolgokkal szemben (ὀλιγωρίαν ἐτρέποντο καὶ ἱερῶν καὶ ὁσίων ὁμοίως), a korábbi temetkezési szokásokat (νόμοι) figyelmen kívül hagyták, és sokan a sírok meggyalázásától sem riadtak vissza.⁷ A tisztességben való kitartásért senki sem lelkesedett, mivel senki sem lehetett biztos benne, hogy ezáltal elnyerné a cselekedete jutalmát. Ehelyett a legtöbben úgy gondolták, hogy a javak pillanatnyi élvezete és mindaz, ami ehhez hozzájárul, tekintendő helyesnek és üdvösnek (καλὸν καὶ χρήσιμον).⁸

Noha, ami az etikai és politikai szöveghelyeket illeti, a νόμος és φύσις kifejezések antitetikus használati módjai szinte kizárólag a késő 5. századi Athénhez és különösen az athéni demokrácia válságához köthetők,⁹ nem szabad megfedelkednünk arról, hogy e használati módban semmi esetre sem valamiféle athéni sajátosság manifesztálódott. Egyfelől Thuküdidészről tudhatjuk ugyanis, hogy az érdekvezérelt és pragmatikus athéni réalpolitika nem állt távol a korabeli spártaiak vélekedésétől sem, másfelől meggyőző érvek szólnak amellett, hogy a *Gorgiász* és az *Állam Szókratészéhez* hasonlóan, de tőle mégis függetlenül, Tarentumi Arkhüasz is kikelt a platóni dialógusokból ismert szofizmával szemben. Jelen tanulmány célja pontosan ez utóbbi, vagyis Arkhüasz Szürakuszai Polüarkhosszal folytatott állítólagos vitájának és különösen Arkhüasz érvelésének rekonstruálása.

Arkhüasz számottevő tarentumi államférfi és filozófus volt, akit a hagyomány Platón kortársának tart, születési idejét 435 és 410 közé datálva.¹⁰ Lévén, hogy műveiből csak néhány vitatott eredetiségű töredék maradt fenn, és a 4. századi *testimonia* nagy része is elveszett, sajnos jelentősége ellenére is csak keveset tudunk Arkhüasz életéről és filozófiai munkásságáról. A két fennmaradt antik életrajzból,¹¹ valamint a többi *testimoniából* négy visszatérő életrajzi elem látszik kirajzolódni. Ezek szerint Arkhüasz hosszú ideig vezető szerepet töltött be sztratégoszként Tarentum és ezzel a Magna Graecia-i görögség életében.¹² Meghatározó

⁶ DK 60A2.

⁷ Thuc. II, 52,3–4.

⁸ Thuc. II, 53,3.

⁹ A hagyományosan a kánonhoz tartozó szöveghelyek közül egyedül az ún. Anonymus Iamblichi (DK 89, 6) esetében nem tudjuk az athéni kapcsolatot megerősíteni.

¹⁰ Carl A. Huffman: *Archytas of Tarentum. Pythagorean, philosopher and mathematician king*. Cambridge, Cambridge University Press, 2005. 5.

¹¹ D.L. VIII, 79,1–83,6; *Suda* 4121.

¹² D.L. VIII. 79,5–6.

szerepe volt továbbá Platón szicíliai utazásaiban és különösen Platón életének megmentésében.¹³ Kora egyik legkiválóbb matematikusának tartották, akinek sikerült megoldani a déloszi problémát.¹⁴ Végül, az utókor következetesen püthagoreus filozófusnak tekintette.¹⁵

Maga az állítólagos vita, amelyben Szürakuszai Polüarkhosz ellenében Arkhüasz kifejtette a saját nézeteit a törvények fontosságáról és általában a νόμος-φύσις antitézis vonatkozásában, feltehetőleg Arisztotelész tanítványától, Arisztozenosz *Arkhüasz élete* (Ἀρχύτα βίος) című művéből származhatott. Sajnos az említett mű csak töredékeiben, illetve parafrázisokban maradt ránk, ezért az első kérdés, amit szükséges megvizsgálnunk, hogy az Athénaiosznál¹⁶ és Cicerónál¹⁷ fennmaradt parafrázisok vajon Arisztozenosz művén alapulnak-e, vagy sem. Ezt a kérdést azért fontos feltennünk, mert Arisztozenosz szerzőségének igazolása esetén alappal gondolhatnánk, hogy a leírás, legkevesebb a főbb pontjai tekintetében, történetileg hiteles. Arisztozenosz ugyanis kétségtelenül megbízható és részletes információkkal rendelkezett Arkhüaszról: édesapja, Szpintharosz, Arkhüasz belső köreiből tartozott,¹⁸ maga Arisztozenosz pedig a szintén e belső körhöz tartozó püthagoreus Xenophilosz tanítványa volt, mielőtt Arisztotelészhez csatlakozott. Emellett ismert az is, hogy Arisztozenosz törekedett forrásait pedánsan megjelölni, valamint történeti munkái során alapos és mélyreható kutatásokat is végzett,¹⁹ így szerzőségének bizonyítása esetén kevés kétely merülhet fel a leírás hitele tekintetében.

Athénaiosz anekdotája szerint Arisztozenosz *Arkhüasz élete* című művében beszámol egy esetről, amikor is II. Dionüsziosz követeket – köztük egy bizonyos Polüarkhoszt – küldött Tarentumba. Mivel Polüarkhosz ismerős volt Arkhüasszal, és nem is állt tőle egészen távol a filozófia (ὄντα δὲ γινώριμον τῷ Ἀρχύτῃ καὶ φιλοσοφίας οὐ παντελῶς ἀλλότριον), ezért csatlakozott Arkhüasz tanítványaihoz, és hallgatta a beszélgetésüket. Amikor a beszélgetés a vágyakra és általában a testi örömökre (περί τε τῶν ἐπιθυμιῶν καὶ τὸ σύνολον περὶ τῶν σωματικῶν ἡδονῶν) terelődött, Polüarkhosz közbeszólt, és kifejtette saját álláspontját a kérdéskör kapcsán:²⁰

¹³ Pl. *Ep.* VII. 338c–d, 339a–b, 339d–e, 350a–b.

¹⁴ Lásd Huffman (2005): i. m. 342–401.

¹⁵ Lásd pl. D.L. VIII. 79,2; *Suda* 4121,2; Str. VI. 3, 4,5–6; Iamb. *VP* XXIII, 104,1–5, XXXVI, 267,20.

¹⁶ Ath. XII, 64–65.

¹⁷ Cic. *De senect.* XII, 39–41.

¹⁸ D.L. VIII, 46,2–6.

¹⁹ Stefan Schorn: Aristoxenus' biographical method. In Carl A. Huffman (szerk.): *Aristoxenus of Tarentum. Discussion*. New Brunswick (US-NJ), Transaction, 2012. 220.

²⁰ Ath. XII, 64,1–11.

„Ahogy a kérdést vizsgáltam, gyakran olybá tűnt számomra, uraim, hogy ezen erényeket mesterségesen ötlötték ki, és bizony távol állnak attól, ami természetes. A természet ugyanis, amikor saját hangját hallatja, azt parancsolja nekünk, hogy az örömeiket kövessük, és ezt tartja észszerű cselekvésnek; az pedig, hogy ellenálljunk és szolgáskorba döntsük a vágyakat, sem az észszerű, sem a szerencsés, sem pedig az olyan ember jellemzője, aki érti az emberi természet lényegét. Erős bizonyítéka mindennek, hogy valamennyi ember, ha elég nagy hatalom birtokába jut, hagyni fogja, hogy elragadják a testi gyönyörök, és azt gondolja, hogy ez hatalmának célja, és hogy egyszerűen fogalmazzak, minden mást ennek fog alárendelni. [...] Ezek hát a testi gyönyörök élvezetének előnyei. A törvényhozók azonban azt akarták, hogy eltűnjenek az emberek közötti különbségek, és hogy senki se éljen könnyű életet, ezért megalkották az erényeket; törvényekben szabályozták az egymás közötti cselekvéseket és minden más olyan dolgot, mely a politikai közösség szempontjából szükségesnek tűnt számukra, különösen az öltözködést és az életmódunk többi részét, hogy az egységes legyen. Mivel a törvényhozók harcban álltak tehát azokkal, akik többet akartak [τῷ τῆς πλεονεξίας γένει], először az igazságosság tiszteletét magasztalták föl; költők énekeltek az igazságosság drága arcáról és Diké drága szemeiről. Maga Diké is megistenült; helyenként oltárokat állítottak és áldozatokat mutattak be neki. Ezek után a Mértékletesség [Σωφροσύνη] és az Önmérséklet [Εγκράτεια] is csatlakozott, és mértékletelenségnek [πλεονεξία] neveztek az élvezetekben való bármiféle kimagaslást, így az, aki engedelmeskedik a törvényeknek, és a sokaság hangja mondja meg, hogy mi számít mértékletesnek a testi gyönyörök tekintetében.”²¹

Mivel Athénaios az anekdota forrásaként kifejezetten Arisztoksenosz *Arkhütasz élete* című művét jelölte meg, és mivel Athénaiosról általában elmondható, hogy többé-kevésbé pontosan idézte a forrásait, Huffmannal egyetértve²² úgy gondolom, hogy alapvetően nincs okunk kételkedni az arisztoksenoszi szerzőségben. Ennek dacára is szükségesnek látszik azonban két, a leírás történeti hitelét legkevesebb zavaró körülményt megvizsgálnunk. Ezek: Arkhütasz és Polüarkhosz kapcsolata, illetve a polüarkhoszi és a *Gorgiasz*ból ismert kalliklészi pozíciók közötti áthallások.

Az anekdota szerint Polüarkhosz II. Dionüsziosz uralkodása alatt (367–357) látogatott Tarentumba, amely időszakban Tarentum és a szürakuszai türannosz között viszonylag élénk diplomáciai kapcsolatok éltek. A történetileg inkább hitelesnek tekintett *Hetedik levél* beszámol arról is, hogy Platon második (367/6) és kudarcba fulladt harmadik (361) utazása között Arkhütasz Szürakuszaiba látogatott, és baráti kapcsolatot ápolt II. Dionüsziosszal.²³ A *Hetedik levél* leírásából az is kiderül, hogy Arkhütasz és Dionüsziosz barátsága, valamint a városállamok közötti szövetség, legalább részben, a filozófia szeretetén alapult.²⁴ Azt, hogy ez a filozófia vajon arkhütaszi

²¹ Ath. XII, 64,12–24, 65,17–36.

²² Huffman (2005): i. m. 312.

²³ Pl. *Ep.* VII, 338c–d.

²⁴ Pl. *Ep.* VII, 339d.

filozófia volt-e, ahogyan az Lloyd véli,²⁵ vagy sem, biztosan nem jelenthetjük ki, mindazonáltal meglehetősen valószínűnek tűnik, hogy Dionüsziosz udvaroncai ismerősek lehettek Arkhütasszal és filozófiájával. Természetesen ennek ellenére is zavaró, hogy Athénaiosz leírásán kívül más forrás nem tesz említést Szürakuszai Polüarkhoszról, igaz, arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy az anekdota Polüarkhoszt semmi esetre sem filozófusként, hanem egyszerűen csak olyasvalakiként ábrázolja, akitől nem állt egészen távol a filozófia (ὄντα ... φιλοσοφίας οὐ παντελῶς ἀλλότριον). E körülmény továbbá magyarázattal szolgálhat a *gorgiászi* áthallásokra is, lévén, amennyiben hitelt adunk a *Hetedik levél* elején felvázolt szicíliai bios εὐδαιμων-ról szóló leírásnak,²⁶ nagyjából pontosan az Athénaiosznál vázolt hedonista álláspont az, ami Dionüsziosz udvaroncaitól elvárható volt. A polüarkhoszi pozíció függetlensége mellett szól az is, hogy a *Gorgiasz* Kalliklészével (483b–484a) és az *Állam* Thraszümakhoszával (338c, 343c) ellentétben Polüarkhosz nem állítja, hogy az erősebb uralma lenne természet szerint az igazságos, és nem is nevezi az igazságosságot sem az erősebb (εἶναι τὸ δίκαιον οὐκ ἄλλο τι ἢ τὸ τοῦ κρείττονος συμφέρον), sem pedig a másik javának (ἡ μὲν δικαιοσύνη καὶ τὸ δίκαιον ἀλλότριον ἀγαθόν), mi több az igazságosság kérdése egyáltalán nem is központi jelentőségű Polüarkhosz érvelésében.²⁷

Sajnos a polüarkhoszi kérdésfelvetéssel szemben Arkhütaasz válasza valószínűleg csak Cicero latin fordításában maradt ránk, feltéve persze, hogy a Cicerónál (*De senectute* XII, 39–41.) szereplő „vetus oratio Archytas Tarentini” Arisztoxenosz *Arkhütaasz életén* alapul. Ennek megítélése szempontjából zavaró ugyanakkor, hogy Cicero rendszerint nem törekedett a forrásai pontos fordítására, és könnyen elképzelhető az is, hogy a főbb pontokat leszámítva jelentősen a saját képére és céljaira formálhatta Arkhütaasz beszédét.²⁸ Erre tekintettel az Arisztoxenosztól független forrásmegjelölést nem kell feltétlenül aggályosnak tartanunk,²⁹ sem pedig azt, hogy Cicero Arkhütaasz beszédét 349-re teszi,³⁰ dacára annak, hogy Arkhütaasz valószínűleg 355 körül hunyhott el.³¹ Úgy gondolom, hogy Carl Huffman meggyőzően érvel amellett, hogy Cicerónak ismernie kellett Arisztoxenosz *Arkhütaasz élete* című művét,³² és mivel a tartalmát tekintve a közölt

²⁵ Geoffrey E. R. Lloyd: Plato and Archytas in the Seventh Letter. *Phronesis*, 35. (1990), 2. 167, 172.

²⁶ Pl. *Ep.* VII, 326b–d.

²⁷ Huffman (2005): i. m. 315.

²⁸ Huffman (2005): i. m. 328.

²⁹ Cic. *De senect.* XII, 41; Huffman (2005): i. m. 328.

³⁰ Cic. *De senect.* XII, 41; Huffman (2005): i. m. 330.

³¹ Huffman (2005): i. m. 5.

³² Huffman (2005): i. m. 326–328.

beszéd összhangban áll mindazzal, amit Arisztoxenosztól, illetve a hitelesnek tartott Arkhütasz-töredékekből tudni vélünk, megítélésem szerint nincs okunk kételkedni abban, hogy a szöveghely nagy vonalaiban hűen tükrözi Arkhütasz választát:

„Arkhütasz azt mondta, a legnagyobb romlás, amiben a természet az emberi nemet részeltette [pestem ... hominibus ... a natura datam], nem más, mint a testi gyönyörök [voluptatem corporis], ugyanis e vágy kielégítése után sóvárogva vak és zabolátlan szenvedély támad bennünk a vágy tárgyának birtoklására. Ebből ered a hazaárulás, az állam romlása és ebből támad az ellenséggel való összeesküvés. [...] És, bár az értelem a legtökéletesebb dolog, amit a természet, vagy valamiféle istenség az embernek csak adhatott, semmi sem férhet kevésbé össze ezzel az isteni adománnyal, vagy ajándékkal, mint a gyönyör utáni vágyakozás. Mert sem az önmérsékletnek nincs helye ott, ahol a szenvedély uralkodik, sem pedig az erény nem képes bármiféle teret nyerni a vágyak uralma alatt. Hogy ezt jobban megvilágítsa, arra kérte a hallgatóságát, hogy képzeljék el, hogy valakit kiteszünk az elképzelhető legnagyobb testi örömeknek. Úgy vélte, senkinek sem lehet kétsége afelől, hogy addig, amíg e személy e gyönyörök hatása alatt áll, nem lesz képes az értelmét használni, sem számítani, sem bármit megfontolni [nihil agitare mente, nihil ratione, nihil cogitatione consequi posset]. Éppen ezért, semmi sem annyira alávaló vagy átkos, mint az élvezet, mivel ha az élvezet elég nagy és tartós, a szellem minden lángját kioltja.”³³

A talán legerősebb érvet amellet, hogy a Cicero által közölt beszéd hűen adja vissza Arkhütasz nézeteit, az eredetinek tartott harmadik Arkhütasz-töredék (DK 47B3) szolgáltatja. Eszerint a számítás felfedezése (λογισμὸς εὐρεθείς) volt az a momentum, amely véget vetett az ellenségeskedésnek, és növelte az emberek közötti egyetértést.³⁴ Arkhütasz úgy vélte ugyanis, hogy a számítás képességének köszönhetően jutunk el az egyenlőséghez, mivel ezáltal megismerjük, hogy kit mi illet, és így nem is fogunk a jussunknál többet akarni (πλεονεξία τε γὰρ οὐκ ἔστι τοῦτου γενομένου καὶ ἰσότης ἔστιν).³⁵ A harmadik töredék szerint a számítás, vagyis pontosabban az értelem használatának közös képessége az tehát, ami képes elejét venni az igazságtalanságnak.

Nagyon hasonló motívumot fedezhetünk fel azokban a valószínűleg Arisztoxenoszhoz visszavezethető és Cicerónál fennmaradt *testimoniáknak*,³⁶ amelyek a haragban való döntés arkhütaszi tilalmáról számolnak be. Az anekdota szerint Arkhütasz a birtokára visszatérve egy alkalommal rendkívüli haragra gerjedt, amikor felfedezte, hogy a vagyonát a szolgálai hanyagsága miatt nagy kár érte. Ahelyett azonban, hogy megbüntette volna a szolgálait, Arkhütasz a büntetést mellőzve

³³ Cic. *De senect.* XII, 39–41.

³⁴ Stob. IV, i, 139, 3,11–12.

³⁵ Stob. IV, i, 139, 3,12–13.

³⁶ Lásd Huffman (2005): i. m. 283–287.

egyszerűen csak így szólt: „szerencsétek, hogy haragszom rátok!” (εὐτυχεῖτε, ὅτι ὀργιζομαι ὑμῖν).³⁷ E történet is jól szemlélteti, hogy a püthagoreus tanítással összhangban³⁸ Arkhütasz elítélte az erős érzelmi befolyásoltság hatása alatt végrehajtott cselekvéseket, ugyanis, ahogyan azt a Cicerónál megőrzött elbeszélésben is olvashattuk, ilyen befolyásoltság alatt nincs helye a cselekvés következményeinek racionális megfontolására. Ha Arkhütasz haragjában megbüntette volna a szolgálait, könnyen elképzelhető, hogy a haragtól elvakítva nagyobb büntetést mért volna ki rájuk, mint ami igazságos lett volna.³⁹

Eddigi vizsgálódásunkat összefoglalva, úgy gondolom, kellő bizonyossággal megállapíthatjuk, hogy a két elemzett szöveghely nagy valószínűség szerint Arisztozenosz *Arkhütasz élete* című művére vezető vissza, és hitelesen rekonstruálja Tarentumi Arkhütasz és Szürakuszai Polüarkhosz vitáját. Habár meglehet, hogy Cicero Arkhütasz válaszának csupán egy töredékét őrizte meg, e töredékből is világosan látszik, hogy Arkhütasz a polüarkhoszi szofizmával szemben egy teljesen újszerű, a platóni dialógusoktól pedig egészében független cáfolatot vezetett elő. E cáfolat a rendelkezésünkre álló információk szerint pedig nagyjából ekként summázható: a közösségi lét csak az értelmi képesség közös használata által, azaz az indulatok megzabolázásával tartható fenn. Ennek fényében érthető tehát, hogy Arkhütasz oly hevesen kikelt a haragban való büntetéssel és általában a polüarkhoszi hedonista felfogással szemben.

³⁷ Plu. *De sera* 551b 5–6.

³⁸ Iambl. *VP XXXI*, 197.

³⁹ Vö. Val. Max. *Mem.* IV. 1.

Felhasznált irodalom

- Guthrie, William Keith Chambers: *A history of Greek philosophy*. Vol. III. Part 1: *The Sophists*. Cambridge, Cambridge University Press, 1971.
- Heinimann, Felix: *Nomos und Physis. Herkunft und Bedeutung einer Antithese im Griechischen Denken des 5. Jahrhunderts*. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1987.
- Huffman, Carl A.: *Archytas of Tarentum. Pythagorean, philosopher and mathematician king*. Cambridge, Cambridge University Press, 2005. Online: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511482533>
- Kerferd, George Briscoe: *The Sophistic Movement*. Cambridge, Cambridge University Press, 1981.
- Raven, John E – Geoffrey S. Kirk: *The presocratic philosophers. A critical history with a selection of texts*. New York – London, Cambridge University Press, 1957 (reprint: 1977).
- Lloyd, Geoffrey E. R.: Plato and Archytas in the Seventh Letter. *Phronesis*, 35. (1990), 2. 159–174. Online: <https://doi.org/10.1163/156852890X00097>
- Ostwald, Martin: *Nomos and the beginnings of the Athenian democracy*. Oxford, Clarendon, 1969.
- Pohlenz, Max: Nomos und Physis. *Hermes*, 81. (1953), 4. 418–438.
- Schorn, Stefan: Aristoxenus' biographical method. In Carl A. Huffman (szerk.): *Aristoxenus of Tarentum. Discussion*. New Brunswick (US-NJ), Transaction, 2012. 177–221. Online: <https://doi.org/10.4324/9781315082158-7>
- Szoboszlai-Kiss Katalin: A szofista nomosz/phüszisz antitézisről. Röviden. In Takács Péter (szerk.): *Unitas multiplex. Ünnepi tanulmányok Szigeti Péter 65. születésnapjára*. Budapest–Győr, Gondolat – SZE DFK, 2017. 375–384. Online: <https://bit.ly/3djiMjm>
- Szoboszlai-Kiss Katalin: *Alvó demokrácia. Kormányzásról, törvényekről, erkölcsről Homérosztól Szókratészig*. Győr, Universitas-Győr, 2018.